

Met geschiedenis een pandemie te lijf

Rina Knoeff en Catrien Santing

Abstract

Historical thinking in aid of pandemic policies

This article starts from the premise that history – or *historia* – was an essential part of both medicine and policymaking. Before the nineteenth century it was considered an epistemic genre based on careful observations, followed by a systematic writing down of peculiarities. *Historiae* were important as a physician- or citizen-resource for future reference and functioned as a way of legitimising treatments and policies. Because of this shared epistemology, medicine and politics could productively work together in times of (epidemic) crisis. We suggest that in our efforts to prepare for the next pandemic, we should revisit the genre of *historia* as a productive way of working towards better policymaking.

Keywords: *historia*, history of medicine, policy-making, plague, chronicles

Binnen het vak geschiedenis is de culturele en maatschappelijke geschiedenis van ziekte en gezondheid een niche. Tenminste, dat was het tot de wereld werd getroffen door covid-19 in 2020. Nooit eerder was het onderwerp populairder, nooit eerder was het meer evident dat ziekte en gezondheid het verloop van de wereldgeschiedenis mede bepalen. De plotselinge populariteit van medische geschiedenis – en vooral van gruwelverhalen over vroegere epidemieën – zorgde echter ook voor een ongemakkelijke spagaat voor historici. Immers, het is evident dat historische kennis belangrijk is voor het aanpakken van hedendaagse vraagstukken, en dus ook in tijden van (epidemische) crisis. Maar historici zijn tegelijkertijd beroepsmatig huiverig voor anachronistische parallellen tussen heden en verleden. Al te vaak zijn historische overeenkomsten sterk vereenvoudigd en ligt het gevaar van *cherry*

picking (het overbelichten van historische gebeurtenissen die toevallig in het verhaal passen) op de loer. Dit laatste werd de afgelopen jaren nog versterkt door de media die historici met grote regelmaat vroegen om in oneliners uiteen te zetten welke lessen we kunnen trekken uit eerdere epidemieën. De pest-, pokken- en cholera-epidemieën uit vroegere tijden stonden plotseling in het middelpunt van de belangstelling.¹

In de afgelopen tijd hebben wij regelmatig geschreven over de waarde van historische kennis in tijden van crisis. Vanuit historisch perspectief hebben we bijvoorbeeld gewezen op de gevaren van een eenzijdige medische benadering van een epidemie en op de noodzaak de maatschappelijke en culturele veerkracht van gemeenschappen

1 Zie bijvoorbeeld: Sam Wollaston, 'What can we learn about 2020 from the Black Death? Dorsey Armstrong has all the answers', *The Guardian* (1 november 2020).

te mobiliseren.² Eén factor is in ons pleidooi echter onderbelicht gebleven: het feit dat geschiedenis – het verhaal van de patiënt, het systematisch observeren en noteren van symptomen – altijd onlosmakelijk was verbonden met het stellen van een diagnose en het formuleren van een aanpak. In brede zin was het verzamelen van casuïstiek ter verbetering van het vak van oudsher zelfs nauw verbonden met de geneeskunde zelf.

Interessant genoeg was het nauwkeurig opschrijven van allerhande gebeurtenissen ook een essentieel deel van premoderne politiek en beleid vanaf de veertiende eeuw. Bij een dreiging van een epidemie werden niet alleen oude ziektebeschrijvingen voor de dag gehaald, maar werd ook geput uit stadskronieken en -ordonnanties waarin nauwkeurig was genoteerd welk beleid was gevoerd tijdens eerdere crises. Daarbij werd niet alleen gekeken naar beleid ten tijde van dodelijke epidemieën, maar was het ook belangrijk kennis te hebben van de sociale en politieke mechanismen tijdens andere rampen zoals hongersnoden, overstromingen en droogte. Deze collectieve en eeuwenlang opgebouwde kennis en ervaring waren een premoderne vorm van *evidence based* handelen en golden als essentieel voor het ontwikkelen van effectief beleid, het voorkomen van erger leed en het ontwikkelen van maatregelen en exitstrategieën. Leren van de geschiedenis was een vanzelfsprekendheid, historische kennis werd niet ingevlogen vanaf de zijlijn, maar was als het ware ingebouwd in het medische en maatschappelijke systeem zelf.

De covidpandemie heeft laten zien dat we deze vanzelfsprekendheid zijn kwijtgeraakt. Medici zagen vooral in virologie en epidemiologie antwoorden op de crisis. Geschiedenis – vooral verhalen over beroemde dokters die

goede hygiëne en vaccinatie propageerden – was niet meer dan een hulpmiddel om de biomedische aanpak te legitimeren. Nederlandse bestuurders lieten zich aanvankelijk voornamelijk door het Outbreak Management Team adviseren, en hadden weinig boodschap aan historische verslagen van eerdere crises. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Duitsland waar de politiek werd geadviseerd door 26 experts uit de Nationale Akademie der Wissenschaften Leopoldina, die naast een handvol virologen en natuurwetenschappers vooral bestond uit filosofen, wetenschapshistorici, theologen en juristen. In Nederland was de primaire zorg steeds het bestrijden van het virus en het beperken van de economische schade – en voor het uitvoeren van die taak zaten voornamelijk medici aan tafel.

Wij willen hier drie punten maken: (1) het premoderne genre van *historia* laat zien dat de domeinen van politiek en wetenschap niet gescheiden zijn, maar productief kunnen samenwerken in de aanpak van epidemieën. (2) Historische verhalen over menselijk handelen in tijden van crises tonen hoe belangrijk culturele en maatschappelijke omstandigheden zijn voor het verloop van epidemieën. We hebben het dan over de manieren waarop mensen rampspoed beleven en het hoofd bieden, en de wijze waarop zij betekenis geven aan ziekte en dood. Dit betekent dat (3) historische verhalen ons kunnen helpen bij het formuleren van maatschappelijke scenario's in crises, en dat historici ons tot op zekere hoogte kunnen behoeden voor valkuilen en fouten in beleid.

De historicus heeft daarbij een andere rol dan de sociale wetenschapper. Terwijl de laatste vooral zoekt naar patronen in menselijk gedrag (A veroorzaakt B) en voornamelijk adviseert op basis van statistische modellen, beweegt de historicus (en de geesteswetenschapper in het algemeen) weg van 'wetmatigheden'. Historisch onderzoek is

2 Beatrice de Graaf e.a., 'Dancing with death. A historical perspective on coping with Covid-19', *Risk, Hazards & Crisis in Public Policy* 12.3 (2021) 346-367.

veeleer gericht op het begrijpen en verklaren van gebeurtenissen en intenties (waarom denkt en doet A wat hij denkt en doet?). Of zoals filosoof Willem B. Drees stelde: 'Instead of seeking the causes of behavior, we [the humanities] are to seek the meaning of action.'³

Kortom, historische casuïstiek is bij uitstek geschikt voor het begrijpen van intenties en motivaties, en kan ons begrip van en voor menselijk handelen vergroten. Zoals de bekende historici Jacob Burckhardt en William H. Walsh, en meer recent ook Herman Paul het verwoordden: 'Those who attentively study the past gain an experience of life that cannot be expressed in laws, but consists in a mature sense of what is possible in various circumstances.'⁴

Het genre *historia* en aanmerkingen

Voor de premodernen kenmerkte *historia* zich door het zo gedetailleerd mogelijk beschrijven van historische artefacten, manuscripten, plekken en gebeurtenissen. Zo bezien was het genre een vroege voorloper van het vak geschiedenis. Het representeerde de individualistische (en ideografische) manier van werken die negentiende-eeuwse historici definieerden als essentieel voor het *wetenschappelijke* vak geschiedenis. Historici Gianna Pomata en Nancy G. Siraisi stellen echter dat het genre van *historia* ook integraal onderdeel was van de premoderne natuurwetenschappen. Het in een narratief verslag neerleggen van observaties was altijd al een kenmerk van geneeskundige werken, maar vanaf de zestiende eeuw groeide *historia* uit tot een belangrijk epistemologisch

genre.⁵ Daarin ging het om het systematisch observeren en noteren van anatomische en andere natuurfilosofische details. Vanaf de zeventiende eeuw werden deze details aangevuld met fysiologische besprekingen over de functie van lichaamsdelen en organen.⁶ Deze 'beredeneerde waarnemingen' werden steeds belangrijker. Ze circuleerden in internationale netwerken van dokters en andere geleerden en speelden als *historiae* (vaak samen met het laten rondgaan van preparaten en andere objecten) een grote rol in het praktische onderwijs aan vroedvrouwen en chirurgijns.⁷ Het genre van *historia* was dus belangrijk in zowel het accumuleren en analyseren van kennis als in de praktische toepassing daarvan.

Een treffend voorbeeld van het belang van vroege *historia* in het geval van epidemieën is de beschrijving van pestuitbraken in Delft van Pieter van Foreest (1521-1597). Het valt direct op dat Van Foreest veel aandacht heeft voor sociaalecologische factoren die ervoor zorgen dat het verloop van de ziekte voor hem niet als een verrassing kwam.⁸ Hij

5 Gianna Pomata en Nancy G. Siraisi, 'Introduction', in: idem eds., *Historia. Empiricism and erudition in early modern Europe* (Cambridge, MA/Londen 2005) 1-41, aldaar 2-3.

6 Zie ook: Andrew Cunningham, 'The pen and the sword. Recovering the disciplinary identity of physiology and anatomy before 1800. I: Old physiology – the pen', *Studies in history and philosophy of biological and biomedical sciences* 33.4 (2002) 631-665; Andrew Cunningham, 'The pen and the sword. Recovering the disciplinary identity of physiology and anatomy before 1800. II: Old anatomy – the sword', *Studies in history and philosophy of biological and biomedical sciences* 34.1 (2003) 51-76.

7 Rina Knoeff, 'Frederik Ruysch, surgical anatomy and the Amsterdam Republic of Medicine', in: Silvia de Renzi, Marco Bresadola en Maria Conforti eds., *Pathology in practice. Diseases and dissections in early modern Europe* (Londen/New York 2018) 135-152.

8 Pieter van Foreest, *Observationvm & curationum medicinalium de febrivbvs pvblice grassantibvs: cum morbis epidemiis, deque febribus malignis, contagiosis, pestilentibus, ac peste: Liber sextvs. in quo earum causæ,*

3 Willem B. Drees, *What are the humanities for?* (Cambridge 2021) 21. Drees baseert zich op het werk van Martin Hollis, *The philosophy of social science* (Cambridge 1994).

4 Herman Paul, *Key issues in historical theory* (Londen 2015) 127.

begint zijn beschrijving met een historische contextualisering: het graan was duur geworden door speculatie. Bovendien was het door te lange opslag gaan schimmelen. Het was volgens Van Foreest dan ook 'niet onverwacht' dat arme mensen het vaakst stierven. Zij waren gedwongen dit bedorven voedsel te gebruiken waardoor zij sneller ziek werden. Dat de pest eraan kwam, was bovendien te zien aan een komeet in het voorgaande jaar en ook aan het spel van Delftse kinderen: 'Kort voordat de pest werkelijk uitbrak, hadden de jongens te Delft een ziekelijke begeerte aan den dag gelegd om begrafenisse te spelen; zij verlustigden zich met kuilen te delven en in optocht kisten erheen te dragen, die doodskisten moesten verbeelden.'⁹ Het is opvallend dat Van Foreest nauwelijks onderscheid maakte tussen de symptomen en het verloop van de ziekte, en de maatschappelijke omstandigheden waarin het drama zich afspeelde. Beide waren van gelijk belang en in de aanpak van de epidemie werden beide factoren meegenomen.¹⁰

signa, prognoses, curatio graphicè depinguntur (Leiden 1591).

⁹ Robert Fruin, 'Over eenige ziekten van Prins Willem I. Uit de aantekeningen van zijn lijfarts Pieter van Foreest', *Verspreide geschriften. Deel 3. Historische opstellen* (z.p. 1886) 45; Vivian Nutton, 'Pieter van Foreest and the plagues of Europe. Some observations on the Observations', in: H.L. Houtzager ed., *Pieter van Foreest. Een Hollands medicus in de zestiende eeuw: bundeling van de voordrachten gehouden op het symposium ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Pieter van Foreeststichting* (Amsterdam 1989) 25-39.

¹⁰ Voor Italië is het ook in de premoderne tijd geconstateerde verband tussen pest en armoede onderzocht. Bijvoorbeeld Carlo M. Cipolla, *Fighting the Plague in seventeenth-century Italy* (Madison 1981); Anne G. Carmichael, *Plague and the poor in Renaissance Florence* (Cambridge 1986); Giulia Calvi, *Histories of a Plague year. The social and the imaginary in Baroque Florence* (Berkeley 1989); Brian Pullan, 'Plague and perceptions of the poor in early modern Italy', in: Terence Ranger en Paul

In Nederland werd *historia* vaak vertaald als *aanmerking* en waren verzamelingen daarvan bedoeld om kennis te vermeerderen, of zoals de Nederlandse anatoom Frederik Ruysch stelde bij de publicatie van zijn *Hondert anatomische en chirurgicaale aanmerkingen* (1744):

ik [heb] in der waarheyd van myn pligt geoordeelt, zommige van die dingen, dewelke ik in de tyd van drie en twintig Jaaren [...] heb mogen aanmerken, in 't licht te brengen: en aldus door deze weg den aanwas van onze konst na myn vermogen voort te zetten.¹¹

In navolging van Hippocrates' eerste *Aphorisme* 'het leven is kort, de kunst is lang' stelde Petrus Camper in zijn oratie over *De zekerheid der geneeskunde* (1758) eveneens 'dat allen geboren zijn onder de omstandigheid, dat het leven kort is. Daarom moeten de sterfelijke menschen mondeling of schriftelijk aan hun nakomelingschap overleveren alwat zij hebben gezien of vernomen.'¹² In de geneeskunde vanaf de zestiende eeuw bestonden die mondelinge en schriftelijke overleveringen – of aanmerkingen – vooral uit casussen, specifieke ziektegeschiedenissen van individuele patiënten.¹³

Aanvankelijk ging het om bijzondere gevallen (omdat de casuïstiek paste bij een theorie of juist omdat deze nooit eerder was gezien), vooral in commentaren bij Hippocrates' *Epidemieën*, maar in latere jaren kregen casussen ook zelfstandig betekenis.

Slack eds., *Epidemics and ideas. Essays on the historical perception of pestilence* (Cambridge 1992) 101-123.

¹¹ Frederik Ruysch, *Alle de ontleed- genees- en heelkundige werken* (Amsterdam 1744) 35.

¹² Petrus Camper, 'De zekerheid der geneeskunde', vert. R.A.B. Oosterhuis, *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* 83.II.18 (1939) 2085-2102, aldaar 2089.

¹³ Pomata en Siraisi, *Historia*, 3.

Portret van Hippocrates van Kos, Pieter Philippe, 1635-1702. In de vroegmoderne tijd had Hippocrates een voorbeeldfunctie vanwege zijn nauwkeurige observaties, vooral in zijn boeken over epidemieën. Ook in deze zeventiende-eeuwse afbeelding werd Hippocrates afgebeeld als een wetenschapper bezig met het noteren van empirische waarnemingen.

Rijksmuseum Amsterdam

Deze verandering is symptomatisch voor een bredere verschuiving van *historia* als aanmerkingen in de marges van klassieke teksten, naar *historia* als de kern van geneeskundige werken. Bijvoorbeeld in de 32 boeken vol *observationes* van Van Foreest, waaruit de boven beschreven pestepidemie uit Delft afkomstig is, stonden casussen niet langer in de kantlijn, maar vormden zij de hoofdtekst. Met andere woorden, voorbeelden werden steeds belangrijker, terwijl theoretische kennis steeds vaker verschoof naar commentaren (*scholia*) bij de tekst. Vanaf de zeventiende eeuw verdwenen deze commentaren zelfs helemaal, zoals goed zichtbaar is in de *Observationes medicae* (1641) van Nicolaas Tulp (1593-1674), met daarin de eerste afbeelding van een orang-oetan, en de beroemde casus van Jan de Doot, die eigenhandig een blaassteen zo groot als een kippenei uit zijn blaas sneed.¹⁴

Vroegmoderne aanmerkingen hadden een tweede, meer politieke functie. Nauwkeurige observaties waren ook bedoeld om handelingen te legitimeren en te rechtvaardigen. Deze betekenis komen we niet alleen tegen in geneeskundige werken, maar ook in bestuurlijke verslagen tot ver in de negentiende eeuw. Zo zijn de *Geschiedkundige gedenkstukken en aanmerkingen over het bestuur van Holland* (1820) geschreven ‘om rekenschap te geven van de omstandigheden, welke gedurende zijne [de regering van Lodewijk Napoleon Bonaparte] hebben plaats gehad’. De schrijvers van aanmerkingen hechtten veel waarde aan een nauwkeurige beschrijving van omstandigheden om op die manier een ‘billijk vonnis’ te kunnen vellen. Het is opmerkelijk dat daarbij niet alleen externe omstandigheden een rol speelden, maar ook

intentionele factoren zoals het karakter en de geaardheid van de betrokkenen:

[...] de daden der menschen zijn niet alleen een gevolg van hun verstand of vernuft, en van de gebeurtenissen en wisselvalligheden dezer wereld, maar tevens van den zamenloop dezer gebeurtenissen en wisselvalligheden, en de overeenstemming van dezelve met het karakter en misschien ook wel met de geaardheid van den daarin betrokkenen.¹⁵

Aanmerkingen gingen dus niet alleen over empirische en feitelijke kennis, maar ze impliceerden ook een epistemologische praktijk van kennisverwerving, verslaglegging en legitimering. Dit was niet alleen zichtbaar in de experimentele natuurfilosofie en geneeskunde, maar ook in stadskronieken en andere ‘politieke’ documenten. De premoderne domeinen van wetenschap, politiek en cultuur waren nog niet strikt gescheiden en manieren van kennisverwerving waren vergelijkbaar. Zoals Pomata en Siraisi stellen: ‘The versatility of the early modern *historia*, equally applicable to the domain of natural knowledge and to the study of human action, points to a salient feature of early modern encyclopedism: the lack of a clearcut boundary between the study of nature and the study of culture.’¹⁶ Dit betekent ook dat manieren van observeren en redeneren vergelijkbaar waren en dus ook dat – in het geval van epidemieën – de kennis opgeslagen in stadskronieken en annalen in dezelfde categorie viel als de kennis afkomstig uit medische boeken en praktijken.

14 Rina Knoeff, ‘Rariteiten, aanmerkingen en het gemenebest van geneesheren’, *Groniek* 230 (2022) 76-77.

15 Lodewijk Napoleon Bonaparte, *Geschiedkundige gedenkstukken en aanmerkingen over het bestuur van Holland*, 3 delen, I (Amsterdam 1820) 1-2.

16 Pomata en Siraisi, *Historia*, 5.

Nicolaas Tulp geschilderd naar het voorbeeld van Rembrandt. Tulp is hier vrijwel identiek afgebeeld als in het bekende schilderij van de anatomische les. In dit schilderij bladert Tulp echter door boeken met observations, wat laat zien dat genoteerde waarnemingen dezelfde status hadden als het lichaam op de dissectietafel.

Londen: Wellcome Images

In de praktijk betekende dit ook dat beide bronnen elkaar uitstekend aanvulden, zoals Siraisi zelf laat zien in het geval van zestiende-eeuwse Romeinse discussies over de drinkbaarheid van het water uit de Tiber. In geleerde debatten gebruikten geneeskundigen historische kennis over waterbeheer (afkomstig uit de stadsarchieven) met hetzelfde gemak als medische argumenten over besmettelijke ziekten veroorzaakt

door vervuild drinkwater.¹⁷ Want, zoals de Romeinse dokter Marsilio Cagnati (1543-1612) stelde:

Just as history is very useful for the good government of public affairs because it is said to be the *mistress of life* [*magistra*

¹⁷ Nancy G. Siraisi, 'Historiae, natural history, roman antiquity, and some roman physicians', in: Pomata en Siraisi, *Historia*, 325-354.

vitae], so also is it extremely useful for curing illness. We learn this sufficiently from the example of Hippocrates, which teaches that written descriptions of epidemics [*historias epidemicas*] should not be taken lightly.¹⁸

Epidemieën en *historia*

Het teruggrijpen op de medische én maatschappelijke *historia* vinden we trouwens al eerder. Zo laat Chiara Crisciani zien dat de Paduaner hoogleraar geneeskunde Michele Savonarola (1384-1468) geschiedenis en praktische geneeskunde moeiteloos combineerde. Hij hield zijn broodheer Borso d'Este voor dat een grondige kennis van voorbeelden uit het verleden cruciaal was ter voorbereiding op het heersersambt. In zijn medische handboek *Practica maior* doet hij hetzelfde door in beschrijvingen van ziektegevallen medische en politieke details te combineren. Zo wees Savonarola erop dat de herhaalde miskramen van de markiezin van Monferrato niet alleen een persoonlijk probleem waren, maar dat ze ook de staat in gevaar brachten. Dit 'dubbele' probleem werd uiteindelijk opgelost door de geboorte van een erfgenaam.¹⁹

Bij middeleeuwse pestepidemieën werden beschrijvingen uit het verleden gebruikt in het bepalen van een geschikte aanpak. Dit past in een laatmiddeleeuwse ontwikkeling waarin vorsten en stadsbestuurders hun beleid in archieven lieten vastleggen. In die archieven werden ook narratieve historische observaties opgenomen die context moesten geven aan

'politieke' documentatie. Veel beambten in kanselarijen werkten tegelijkertijd aan een geschiedverhaal over stad of streek. Hierdoor kregen latere bestuurders toegang tot waarnemingen en maatregelen van hun voorgangers. Deze konden vervolgens dienen als uitgangspunt voor nieuw te ontwikkelen beleid.²⁰

Ook in het geval van pestuitbraken was de maatschappelijke context voor bestuurders belangrijk. Het spreekt voor zich dat medische behandelingen nauwelijks voorkomen in (gedigitaliseerde) stadskronieken. Dit soort informatie hoort immers thuis in medische boeken. In de late middeleeuwen werd het genre van 'pestregimen', met daarin leefregels in het geval van pest, populair. In kronieken lag de nadruk vooral op oorlog en politiek, als de belangrijkste verantwoordelijkheden van bestuurders.²¹ In dat verband komt de pest (net als andere epidemische ziekten) vooral voor in verband met reeksen van andere vervelende gebeurtenissen, waar-tussen duidelijk oorzakelijke verbanden worden gelegd. Dat er bewust ook goed nieuws werd gebracht, blijkt uit het relaas van de zestiende-eeuwse Groninger beampte Sicke Benninge over de Justiniaanse pest, duizend jaar eerder. Die zou in Rome succesvol zijn opgelost door een processie onder leiding van paus Gregorius de Grote. Benninge verhaalt in kleurrijke bewoordingen hoe de aartsengel Michaël met zijn ontblote zwaard aan de gelovigen boven op de koepel van het graf van keizer Hadrianus verscheen en 'dat stack he in de schee toe een teken, dat de

18 Cagnati geciteerd in *ibidem*, 341, onze cursivering.

19 Chiara Crisciani, 'Histories, stories, exempla, and anecdotes: Michele Savonarola from Latin to vernacular in *historia* and empiricism', in: Pomata en Siraisi, *Historia*, 297-324, aldaar 310.

20 Alexandra Walsham, 'The social history of the archive. Record-keeping in early modern Europe', *Past & Present* 230 (2016) 9-48; Peter Bakker, *Kamper kronieken. Stedelijke geschiedschrijving in de Noordelijke Nederlanden (ca. 1450-1550)* (Hilversum 2023).

21 Femmianne Vermaak, *Jan van Arkel. Prince-bishop during the Black Death* (Utrecht 2021).

P.C. 12.010

Kopie (?) B. 417 (A)

De pest bij de Trojanen op Kreta en droom van Aeneas, anoniem, Marcantonio Raimondi, naar Rafaël, ca. 1515. Berichten over de pest in lang vervlogen tijden werden naarstig bestudeerd, zoals in dit geval de confrontatie van Aeneas met een plaag onder de Trojanen op Kreta.

Rijksmuseum Amsterdam

starffte solde op hoeren'.²² Dit verhaal zal de lezers vooral troost hebben geboden gezien de gelukkige afloop en dat is waarschijnlijk de (hoofd)reden dat het ook in andere middeleeuwse stadskronieken uit de late middeleeuwen figureert.²³ Het houden van processies als uiting van gemeenschapszin en het onderstrepen van de band met God

²² Sicke Benninge, *Croniken der vrescher landen mijtten zoeven seelanden ende der stadt Groningen*, F.A.H. van den Hombergh en E.O. van der Werff eds., met medewerking van A.J. Rinzema (Den Haag 2012) 559.

²³ Zie ook: Cornelius Aurelius, *Die Chronyk van Hollandt, Zeelandt ende Vriesland* (Leiden 1517) f. 38-39.

was overigens een veelgebruikt middel in middeleeuwse tijden van rampspoed.²⁴

Het is in dit verband van belang te benadrukken dat de woorden 'pestilencie' en 'plaghe' ook in algemene zin werden gebruikt en dus vaak verwezen naar allerlei rampen die het welzijn van inwoners bedreigden, variërend van epidemieën tot hongersnood, overstromingen en oorlog.²⁵ In de premoderne tijd kwam een ongeluk zelden alleen, wat de contextualiserende en interpreterende benadering van middeleeuwse auteurs

²⁴ Samuel K. Cohn Jr., *Epidemics. Hate and compassion from the Plague of Athens to AIDS* (Oxford 2018) 68-92.

²⁵ 'Pest', in: *Middelnederlandsch Woordenboek* (2007).

in het geval van rampspoed demonstreert. Zo verwijst Johannes de Beka, auteur van een Hollands-Utrechtse kroniek ontstaan ten tijde van de eerste pestepidemieën, bij de waarneming van een komeet (1315) en daaropvolgende hongersnood, naar de oudtestamentische profeet Jeremia. Logisch, want er was immers sprake van eenzelfde mix van verwoesting, menselijke zwakte en sociale onrechtvaardigheid waarover de profeet rouwde.²⁶ De rampspoed wordt voor de nieuwe graaf van Holland duidelijk in een breder verband geplaatst. Vanaf het begin van de veertiende eeuw kampte de regio niet alleen met de pest, maar ook met een 'sterflic hongher ende wart so swaer, dat vele armer lude, oft oorlof is te segghen, aten der doder stinckender beeste vleisch al raeu ende aten dat gras dat opten velde wies al onghesoden alsoe ossen'. Met gevoel voor gruwelijke details schrijft De Beka ook dat zuigelingen zo'n honger hadden dat ze 'vant dicwile die levende kinder [...] die soeken hoer doder moeder borste ende hadden hem die spenen ofgheknauen'.²⁷ Door de honger werden patiënten nog zieker en er was tijd noch mankracht voor een ordentelijke begrafenis. In alle ellende liet de bisschop van Utrecht rogge uitdelen onder vermelding van hoeveelheid en kosten, waarmee hij liet zien dat het ledigen van de allerergste nood misschien belangrijker was dan het bestrijden van de ziekte zelf.²⁸

Drie decennia later was het wederom raak: in 1342 vond een aardbeving plaats die gevolgd werd door gruwelijke 'plaghen', variërend van oorlog tot de Zwarte Dood. Het valt op dat zelfs de nieuwe pestepidemie hier niet geïsoleerd wordt besproken, maar aan de orde komt in het kader van andere

rampen en hun remedies.²⁹ Ook hier is duidelijk dat we premoderne 'pestilencie' niet kunnen begrijpen als we haar slechts op een biomedische manier benaderen (veroorzaakt door de bacterie *yersinia pestis*). We zouden dan moeten concluderen dat de pest in de Nederlanden niet zo heel vaak voorkwam. Op basis van demografisch onderzoek hebben Joris Roosen en Daniel Curtis dat oude beeld gecorrigeerd.³⁰ In plaats van een smalle 'medische' benadering moeten we de pest bestuderen in de brede premoderne betekenis van 'pestilencie' of 'plaghe'. Het is daarom belangrijk dat we ons niet alleen wenden tot medische documenten, maar dat we de pest ook bestuderen in de context van bredere rampspoed die wordt besproken in stadskronieken en andere 'politieke' documenten.³¹

Dat in vrijwel alle kronieken de praktische dreiging van maatschappelijke onrust belangrijker was dan het bestrijden van de ziekte of de ramp zelf komt waarschijnlijk omdat vooral de daarmee gepaard gaande onrust de autoriteiten tot optreden dwong. Ongeluk werd gezien als een straf Gods, het gevolg van het kwaad in het algemeen. In het geval van pest kon het kort maar krachtig worden besproken, zo blijkt uit de kroniek van De Beka: 'In denselven jare quam een sterfte van volke so groot, dat men meende voerwaer, dat in al European cume die helft van den menschen te live bleef'.³² De auteur gaat vervolgens snel over

29 Ibidem, 186-187.

30 Joris Roosen en Daniel R. Curtis, 'The 'light touch' of the Black Death in the Southern Netherlands. An urban trick?', *The Economic History Review* 72.1 (2019) 32-56.

31 Dit gebeurt uitgebreid aan de hand van stedelijke maatregelen door: Janna Coomans, *Community, urban health and environment in the late medieval Low Countries. Cambridge studies in medieval life and thought* (Cambridge 2021), maar zij maakt geen gebruik van kronieken.

32 Beka en Bruch, *Croniken*, 197.

26 Johannes de Beka en H. Bruch, *Croniken van den stichte van Utrecht ende van Hollant* (Den Haag 1982) 173.

27 Ibidem.

28 Ibidem.

De zegekar van de geschiedenis met Clio, door Carlo Franzoni (1819), in de National Statuary Hall Collection of the US Capitol. De klok verbeeldt geschiedenis als de leermeesteres van het leven, terwijl de wagen van de tijd voortsnelt.

Wikimedia Commons

op politiek geharrewar aan de IJssel bij Vollenhove, een bewijs dat het leven ten tijde van epidemieën snel werd opgepakt. Eenzelfde prioritering vinden we in een lange passage over groepen van geselbroeders uit alle bevolkingslagen die zichzelf kastijdend door stad en land trokken. De broeders pakten ook allerhande maatschappelijke zaken aan. Ze zorgden ervoor dat ruzies en oorlogshandelingen tot een ‘soene’ kwamen. Minder vredelievend waren moordpartijen op joodse medeburgers die zij aanwezen als schuldige van de rampen.³³ Ook Jacob Bijndop, de stadssecretaris van Kampen die een begin maakte met de Kamper annalen, laat ten aanzien van pestuitbraken

³³ *Ibidem*, 196.

uit de jaren zestig van de vijftiende eeuw vooral zien wat zij in de praktijk betekenden. Groepen inwoners sloegen op de vlucht en verhuisden van Deventer naar Kampen en vice versa. Tevens legde hij vast hoe lang een epidemie duurde en of er van overheidswege extra maatregelen nodig waren.³⁴

Historici hebben recent betoogd dat kronieken fungeerden als een hulpmiddel bij het doorgronden van complexe situaties.³⁵ *Historia* dienden niet alleen om gebeurtenissen nauwkeurig te beschrijven ter vermeerdering van gemeenschappelijke kennis, die zo verankerd raakte in het institutioneel geheugen, maar ook om rekenschap af te leggen over het gebeurde. Wat op het eerste gezicht vooral een droge opsomming van gebeurtenissen lijkt, was bij uitstek een methode die beambten en bestuurders in staat stelde om ‘plaghen en geselingen’ in hun maatschappelijke context te plaatsen en te bepalen hoe en waarom een incident gebeurde. Op die manier waren de stadskronieken levende documenten, die voortdurend werden aangevuld en waaruit wijsheid werd geput bij naderend onheil. Veelzeggend gebruikte de eerdergenoemde Sicke Benninge herhaaldelijk de zegswijze ‘men sal gheen dinck beginnen, men sal dat eijnde wal versinnen’ (bezint eer gij begint).³⁶ Kortom, het verleden leverde inspiratie voor dagelijks handelen.

³⁴ Jacob Bijndorp, *De Annalibus quaedam*, ed. Peter Bakker, 257r, <https://kroniekvankampen.huygens.knaw.nl>.

³⁵ Zie: Peter Bakker, ‘The origin and purpose of the town chronicles of Kampen’, in: Bram Caers e.a. eds., *Urban history writing in North-Western Europe (15th-16th centuries)* (Turnhout 2019) 187-204, aldaar 189-190 en 201-202; Reinder Klinkhamer, ‘Praktische geschiedschrijving in laatmiddeleeuws Groningen. Waarom Sicke Benninge aan het begin van de 16e eeuw zijn kroniek schrijft’, *Historisch jaarboek Groningen* (Groningen 2022) 6-25.

³⁶ Benninge, *Croniken*, 367, 388 en 507.

Geschiedenis als de 'leermeesteres van het leven'

Afgelopen zomer besloot de Nederlandse regering om de parlementaire enquête naar het coronabeleid, bij gebrek aan belangstelling onder Kamerfracties, voor onbepaalde tijd uit te stellen. 'Een blamage', zo stelde *Vrij Nederland*. Zij citeerde daarbij Erik Geritsen (secretaris-generaal van VWS), die 'verdrietig' twitterde: 'Had graag op een passend moment (rondom nu) openbaar verantwoording afgelegd ter lering'.³⁷ Vooral met het oog op volgende pandemieën is het regeringsbesluit een ontkenning van de parlementaire verantwoordelijkheid om zo goed mogelijk verslag te doen en rekenschap af te leggen. Een dergelijk onderzoek is geen koren op de molen van virusontkenners en complotdenkers, zoals gevreesd door de gevestigde partijen, maar uiterst noodzakelijk ter voorbereiding op de volgende pandemie. Want dat die eraan komt, staat vast.

De Romeinse dokter Marsilio Cagnati noemde geschiedenis of *historia* 'de leermeesteres van het leven'. Zij heerst en inspireert en is onmisbaar in het runnen van het leven. Cagnati benadrukte dat dit het geval is in de politiek alsook in de geneeskunde. Zoals de dokter een diagnose en behandelplan opstelt op basis van de ziektegeschiedenis van de patiënt, zo moet de politicus regeren met een gedegen kennis van het verleden. Voor de premodernen was de connectie tussen politiek en geneeskunde vanzelfsprekend, zij deelden immers eenzelfde manier van kennisverwerving. Sterker nog, in tijden van crisis was deze gedeelde praktijk van levensbelang. Vanaf de negentiende eeuw, als gevolg van de professionalisering van de geschiedschrijving, is de praktische

toepassing van historische verhalen in onbruik geraakt. Ook in de geneeskunde is door de groeiende focus op diagnostische en biomedische technologieën het verhaal van de patiënt zelf (de *historia*, met alle details over sociale en culturele omstandigheden) minder belangrijk geworden. Deze scheiding voelen we tot de dag van vandaag en verklaart hoe het Outbreak Management Team kon volhouden dat zij zich slechts richtte op de wetenschap en de besluitvorming overliet aan de politiek. Vice versa kon de politiek volhouden dat beslissingen werden genomen op basis van de objectieve gegevens van medisch specialisten. Door deze 'werkverdeling' werd de crisis een onbeheersbaar drama waarbij, zoals Mark Rutte stelde, op basis van 50 procent van de kennis, 100 procent van de besluiten werden genomen.³⁸

De premoderne aandacht voor *historia* in epidemische tijden kan dienen als voorbeeld voor hoe het anders kan. De gedeelde epistemologische praktijk van observeren, aanmerken en kennisverwerving *for future reference* demonstreert dat historische kennis in belangrijke mate kan bijdragen aan betere besluitvorming. Daarmee is het verleden geen laboratorium om modellen en theorieën uit de sociale wetenschappen te toetsen en bij te stellen, zoals de Utrechtse hoogleraar Bas van Bavel propageert.³⁹ Maar geschiedenis stelt ons in staat te begrijpen hoe mensen op verschillende manieren en in verschillende tijden en omstandigheden betekenis geven aan hun bestaan en daar hun voordeel mee doen en deden. Historici

37 Thijs Broer, 'Het uitstel van de corona-enquête is een blamage', *Vrij Nederland* (30 juni 2023).

38 Mark Rutte in de persconferentie van 12 maart 2020. Zie: Rijksoverheid, 'Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister Bruins naar aanleiding van de maatregelen tegen verspreiding coronavirus in Nederland', *Mediatekst* (12 maart 2020).

39 Zie bijvoorbeeld: Bas van Bavel e.a. eds., *Disasters and history. The vulnerability and resilience of past societies* (Cambridge 2020).

kunnen als geen ander laten zien dat de manieren waarop epidemieën worden beleefd en ervaren standplaatsgebonden zijn en dat we daar in ons beleid rekening mee moeten houden.⁴⁰ De traditie van *historia* stelt ons in staat te begrijpen hoe medische en politieke domeinen samenhangen. En ook dat ze ons helpt ons voor te bereiden op wat komt. Zoals Cicero (en Marsilio Cagnati) stelde: ‘*Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis*’: de geschiedenis laat zien dat de tijden veranderen, en helpt licht te laten schijnen in de duisternis, door de herinnering aan vroeger levend te houden, omdat de berichten uit het verleden helpen een uitweg te vinden.⁴¹ In die zin wijst zij ons de richting en is zij onze leermeesteres.

Over de auteurs

Prof. dr. **Rina Knoeff** is medisch historicus en hoogleraar ‘Health and Humanities’ aan de Rijksuniversiteit Groningen. Prof. dr. **Catrien Santing** is hoogleraar Middeleeuwse geschiedenis aan dezelfde universiteit. Samen met Beatrice de Graaf en Lotte Jensen hebben zij tijdens de covidcrisis gepleit voor meer betrokkenheid van historici in het maken van beleid. Samen schreven zij onder andere ‘Dancing with Death. A historical perspective on coping with Covid-19’, in *Risk, Hazards & Crisis in Public Policy* (2021).

E-mail: h.g.knoeff@rug.nl, c.g.santing@rug.nl

⁴⁰ Rina Knoeff, *Old as Methuselah. Supercentenarians, narrative wisdom and the importance of history for health* (Groningen 2023).

⁴¹ Marcus Tullius Cicero, *De Oratore*, vert. E. W. Sutton en H. Rackham (Cambridge 1976) 224-225.